

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного управління та національної безпеки
Кафедра економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного
управління

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

РЕКА Єлизавета Юріївна

УДК 351.84:369.54

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**«Державне управління реформуванням системи
пенсійного забезпечення України»**

281 «Публічне управління та адміністрування»

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр

кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

_____ Єлизавета РЕКА _____

Керівник роботи
ЗАХАРІНА Оксана Володимирівна
к.е.н., доцент

Житомир – 2021

Висновок кафедри за результатами попереднього захисту:

РЕКА Єлизавети Юріївни

Протокол засідання кафедри _____

№ __ від «__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри _____

(науковий ступінь, вчене звання) (підпис) (прізвище ,ім'я, по батькові)

«__» _____ 20__ р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти _____ РЕКА_Єлизавета_Юріївна _____ захистив (ла)

(прізвище ,ім'я, по батькові)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

(науковий ступінь, вчене звання) (підпис) (прізвище ,ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Река Є. Ю. Державне управління реформуванням системи пенсійного забезпечення України. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». – Поліський національний університет, 2021.

В кваліфікаційній роботі викладено теоретичні, методичні та практичні аспекти щодо державного управління реформуванням системи пенсійного забезпечення України. Теоретично обґрунтовано поняття пенсійної системи та охарактеризовано методичні підходи до реформування системи пенсійного забезпечення. Досліджено сучасний стан пенсійного забезпечення. Запропоновано шляхи удосконалення процесу пенсійного забезпечення.

Ключові слова: пенсія, Пенсійний фонд України, пенсійна система, соціальний захист, соціальне забезпечення.

SUMMARY

Reka Y. Y. State management of reforming the pension system of Ukraine.
- Manuscript.

Qualification work for a master's degree in specialty 281 "Public Administration". - Polissya National University, 2021.

The qualification work outlines the theoretical, methodological and practical aspects of public administration reforming the pension system of Ukraine. The concept of the pension system is theoretically substantiated and the methodological approaches to reforming the pension system are characterized. The current state of pension provision is studied. Ways to improve the pension process are proposed.

Key words: pension, Pension Fund of Ukraine, pension system, social protection, social security.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	7
Висновки до розділу 1.....	12
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ.....	14
Висновки до розділу 2.....	22
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	23
Висновки до розділу 3.....	27
ВИСНОВКИ.....	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	30
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми та аналіз останніх досліджень. Важливою частиною державної соціальної політики в Україні є сучасна система пенсійного страхування. Проте не для всіх учасників пенсійного забезпечення є можливість отримувати гідну пенсію. Головними проблемами, що гальмують здійснення якісного пенсійного забезпечення громадян повною мірою, є складна економічна, соціальна і політична ситуація в країні, тінізація економіки та старіння населення.

Питанням оцінки інвестиційної привабливості регіону присвячено значну кількість наукових праць закордонних та вітчизняних дослідників, серед яких варто відмітити А. Трохименко, Н. Терлецьку, І. Приймак, І. Михайлову, Ю. Коваленко, В. Липчук, В. Федина та ін., які слугують фундаментом подальших досліджень.

Мета та завдання дослідження. Метою кваліфікаційної роботи є дослідження особливостей функціонування пенсійної системи України та їх роль в системі соціального захисту населення.

Для реалізації мети кваліфікаційної роботи необхідно вирішення наступних завдань:

- узагальнити теоретичні засади, що визначають сутність пенсійної системи України та поглибити знання про зміст основних понять, що розкривають специфіку їх діяльності;
- проаналізувати та оцінити діяльність пенсійних фондів в Україні;
- дати загальну характеристику сфер використання пенсійних фондів;
- розробити шляхи покращення функціонування та спрогнозувати перспектив пенсійної системи України.

Об'єкт і предмет дослідження. *Об'єктом дослідження* є процес державного управління реформуванням системи пенсійного забезпечення України. *Предметом дослідження* є сукупність теоретико-методологічних та прикладних аспектів функціонування пенсійної системи в Україні.

Методи дослідження. У ході дослідження використовувались низка загальних та спеціальних методів, зокрема: *абстрактно-логічний* – при

теоретичному обґрунтуванні поняття «пенсійна система»; *статистико-економічний* – при аналізі сучасного стану та встановленні рівня пенсійного забезпечення населення; *порівняльного аналізу* – при дослідженні особливостей державного управління пенсійним реформуванням; окрім того, застосовувались методи аналізу, синтезу, аналогій, розрахунково-конструктивний.

Елементи наукової новизни одержаних результатів. У результаті дослідження отримано результати прогнозування стану пенсійної системи України в майбутньому, який полягає у порівнянні даних надходжень до Пенсійного фонду України.

Перелік публікацій автора за темою дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи було опубліковано у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій:

1. «Прогнозування обсягів доходів пенсійного фонду України» – Наукові читання – 2021. Житомир: Поліський національний університет;
2. «Роль недержавних пенсійних фондів у системі пенсійного забезпечення» – Фінансове забезпечення економіки (24 травня 2018 р., ЖНАЕУ);
3. «Оцінка стану розвитку недержавних пенсійних фондів в Україні» - Стійкий розвиток національної економіки: актуальні проблеми та механізми забезпечення (27 квітня 2021р., Кривий ріг);

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання в аналітичних дослідженнях стану реформування пенсійної системи України.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, основної частини (3 розділів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 27 сторінок. Дослідження проілюстровано 3 рисунками, 4 таблицями.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Сучасна система пенсійного забезпечення України є головною складовою соціальної політики держави. Проте, вона характеризується нестабільністю і неспроможністю забезпечити пенсіонерам достатній рівень життя, тому виникає необхідність в альтернативних видах пенсійного забезпечення. Багаторівнева пенсійна система здатна розвантажити основний Пенсійний фонд України, надавати суспільству обґрунтований рівень матеріального забезпечення, сприятиме зниженню соціальної і моральної напруги в соціумі.

Від ефективності діяльності пенсійної системи залежить рівень стабільності у суспільстві та благополуччя населення. Проте Пенсійному фонду України як складовій частині пенсійного забезпечення держави характерні труднощі, які гальмують розвиток усіх гілок соціального захисту населення.

Нормами закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачено створення в Україні трирівневої системи пенсійного забезпечення (рис. 1.1)[23]. Головним державним виконавчим органом регулювання пенсійної системи є Пенсійний фонд України.

Перший рівень - солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – солідарна система), що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим Законом[23].

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом[23].

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення [23].

Рис. 1.1. Структура системи пенсійного забезпечення України

Джерело: власні дослідження на основі [23, 25].

Пенсійне забезпечення – це одна з важливих та базових й соціальних гарантій стабільного розвитку суспільства, тому що стосується всіх його верств. Розглянувши різні підходи до трактування поняття пенсійного забезпечення, можна надати таке визначення: пенсійне забезпечення – це система матеріальної підтримки і обслуговування людей, які через об'єктивні причини не можуть мати належного доходу [16].

Реалізація завдань соціального забезпечення в різних країнах здійснюється саме через пенсійну систему, під якою розуміють комплекс інститутів, відносин і механізмів, за допомогою яких формуються фінансові

ресурси та розподіляються серед непрацездатного населення у разі настання соціальних ризиків.

В свою чергу, пенсія є головною матеріальною категорією та мотивацією пенсійної системи. Визначення даного поняття надав учений А. Азріліян, який стверджує, що пенсією є систематичні грошові виплати, які надаються особам при досягненні відповідного пенсійного віку, настанні інвалідності, втраті годувальника, та визнанні особливих заслуг перед державою [1].

На пенсійну систему України постійно негативно впливає ряд чинників, серед яких: демографічні (стрімке старіння населення), трудові(рівень заробітної плати, закордонні заробітки), політичні (законодавство, політична ситуація в країні, воєнні дії), соціальні (пенсійний вік, модель пенсійної системи, страхування). В загальному пенсійна ситуація в країні залежить від стану економіки та ринку праці.

Варто також зауважити, що на сьогоднішній день в Україні дають тільки перший і третій рівень пенсійної системи, тобто обов'язкова солідарна пенсійна система та система недержавного пенсійного забезпечення, відповідно.

Пенсійна система України, тобто, її розвиток характеризується створенням ефективного процесу матеріального забезпечення пенсіонерів та організації нової стабільної структури, яка була здатною соціально захищати вразливі верстви населення. Право людини на соціальний захист передбачає створення в країні національної пенсійної системи, яка б змогла забезпечити населенню похилого віку гідне матеріальне забезпечення. Можливість регулярних пенсійних виплат громадянам, гарантії держави в соціальному захисті громадян, та фінансова стабільність усієї державної структури пенсійного забезпечення була б неможливою без участі державного управління.

У Законі України "Про загальнообов'язкове пенсійне страхування" визначено такі цілі державного управління: проведення ефективної державної політики у цій сфері; забезпечення реалізації прав громадян на пенсійне забезпечення; створення умов для розвитку пенсійного страхування (державного та недержавного); забезпечення дотримання суб'єктами пенсійної

системи вимог законів та нормативно-правових актів, що регулюють відносини у цій сфері; адаптація пенсійної системи до міжнародних пенсійних стандартів [23]. Тобто, абсолютно вся підтримка, нормативно-правове регулювання та фінансові гарантії лежать на плечах держави.

Головним фізичним втіленням державної соціальної політики є Пенсійний фонд України, який в свою чергу керується Міністерством соціальної політики України. Пенсійний фонд України, як нова фінансова інституція, з'явився у грудні 1990 року, який був самостійною фінансово банківською системою [26, 27].

В 1991 році на Пенсійний фонд було покладено завдання акумуляції страхових внесків юридичних і фізичних осіб та виконання подальшого матеріального забезпечення пенсіонерів. Так розпочала своє існування структура менеджменту страхових внесків.

Перше нормативно-правове забезпечення було закріплено в законодавчих актах в 2001 році та продовжили в 2003 році, серед яких були: Указ Президента України «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні», Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та Послання Президента України до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України «Про Основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України»[35].

Нині Пенсійний фонд України є головним органом влади, який виконує державне керівництво та адміністрування першим рівнем пенсійної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Також, важливими аспектами діяльності ПФУ є формування та ведення обліку застрахованих осіб та платників Єдиного соціального внеску.

2016 рік знаменувався початком розкриття Стратегії модернізації та розвитку Пенсійного фонду України, яка мала б бути реалізована до 2020 року. Головною метою даного напрямку реформування було оптимізацією та автоматизацією роботи солідарної пенсійної системи, до прикладу, на сьогоднішній день вже реалізовано впровадження централізованої системи призначення та виплати пенсій, тощо.

Проте, постає питання подальшої успішної роботи та перспектив соціального захисту населення, яке неможливе без впровадження усіх трьох рівнів пенсійного забезпечення, що буде вдалим рішенням для розвантаження солідарної системи пенсійного забезпечення. До слова, дефіцит Пенсійного фонду у 2020 році становить 13,2 мільярда, це одна з головних причин, що унеможлиблює реалізації накопичувальної системи пенсійних внесків.

Накопичувальна система працює за схемою, коли працівник сплачує щомісячно обов'язкові внески певного розміру із свого основного виду доходу - заробітної плати, та по настанню пенсійного віку отримує у вигляді виплати пенсій. Накопичувальна система є видом індивідуального інвестування у власне майбутнє кожного громадянина.

Більш того, на сьогоднішній день, вже працює 62 недержавних пенсійних фонди, які успішно накопичують і виплачують пенсії для добровільних учасників. Тобто, пенсійне реформування вже має свої позитивні результати, хоч не стрімкі, проте стабільні.

Нерівномірний розподіл працюючого населення та пенсіонерів, яким необхідне фінансове забезпечення, інфляційні коливання, тінізація економіки, політична нестабільність – усе це провокує постійний дефіцит Пенсійного фонду. Проте при вдалій пенсійній політиці та розквіту економіки, пенсійна система має перспективи ефективного функціонування з позитивними результатами, що буде гарним заохоченням кожного громадянина захисту своїх соціальних прав.

Початок реалізації пенсійної реформи не дала повного уявлення про успішне функціонування пенсійної системи. Першочерговим завданням була популяризація недержавних пенсійних фондів та розвиток накопичувального рівня пенсійної системи.

Згідно з офіційними даними, станом на 2020 рік було зареєстровано близько 16 млн осіб працездатного віку, в свою чергу, станом на 30.09.2020 загальна кількість учасників НПФ становила 880,4 тис. осіб [7]. Для порівняння, сумарні активи українських банків становлять 1,7 трлн грн[7]. Тобто, існує ряд певних причин, які зупиняють успішний розвиток системи

пенсійного накопичення, зокрема недовіра до недержавних накопичувальних систем.

Висновки до розділу 1

1. Пенсійне забезпечення – це базові соціальні гарантії стабільного розвитку країни, тому що стосується всіх його верств. Розглянувши різні підходи до трактування поняття пенсійного забезпечення, можна надати таке визначення: пенсійне забезпечення – це система матеріальної підтримки і обслуговування людей, які через об'єктивні причини не можуть мати належного доходу[16].

2. Українським законодавством передбачено створення в Україні трирівневої системи пенсійного забезпечення, яка складається з солідарної пенсійної системи, накопичувальної пенсійної системи та системи недержавного пенсійного забезпечення.

3. Постійний дефіцит Пенсійного фонду України напряду пов'язаний з нерівномірністю розподілу працюючого населення та пенсіонерів, інфляційними коливаннями, тінізацією економіки, політична нестабільність. Проте при вдалій пенсійній політиці та розквіту економіки, пенсійна система має перспективи ефективного функціонування з позитивними результатами, що буде гарним заохоченням кожного громадянина захисту своїх соціальних прав.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ

Діяльність Пенсійного фонду України здійснюється на основі бюджету, в якому показані надходження та використання коштів Фонду. Найважливішим серед основних показників при формуванні бюджету Пенсійного фонду України є фонд оплати праці найманих працівників і грошового забезпечення військовослужбовців [27].

Недостатність Пенсійного фонду України зумовлена в першу чергу трудовою міграцією, існування такого поняття як спецпенсії, демографічними особливостями та політичними факторами, зниження податкової ставки. Відтак, значний спад власних надходжень Пенсійного фонду відбувся у 2016 році, у зв'язку з різким зниженням розміру єдиного соціального внеску, унаслідок чого бюджет поніс утрати в сумі 96,4 млрд. грн.

Розмір ЄСВ з 1 січня 2016 року зменшено вдвічі – із 40 % до фіксованої ставки 22 %, після чого ставка пенсійних внесків стала однією з найнижчих в Європі. Скорочення ставки єдиного соціального внеску мало б вивести економіку з тіні, зменшити порушення законодавства, адже вважалося, що висока ставка єдиного соціального внеску сприяла ухиленню від сплати податків. Однак, зниження ставки ЄСВ не призвело ні до скорочення заборгованості із платежів до Фонду, ні до значної легалізації «тіньової» зайнятості.

Пенсійна система України створює замало стимулів для сплати внесків, наслідком чого є один з найнижчих показників пенсійного забезпечення в Європі, де співвідношенням отримувачів пенсій і платників пенсійних внесків складає 1:1,2. Це означає, що один працюючий утримує одного пенсіонера, що свідчить про неефективність солідарної системи пенсійного забезпечення[41].

Важливим етапом в дослідженні важливості такого державного апарату як Пенсійний фонд України – є SWOT-аналіз. SWOT-аналіз – це загальноекономічне дослідження, що полягає в диференціації чинників певного

процесу на 4 категорії: сильні (Strengths) і слабкі сторони (Weaknesses) процесу; можливості (Opportunities), які відкриваються внаслідок реалізації певних рішень; загрози (Threats), які заважають реалізації ефективного функціонування досліджуваного процесу. Зазвичай, результати дослідження оформляють таблично:

	Позитивний вплив	Негативний вплив
Внутрішнє середовище	сильні (Strengths)	слабкі сторони (Weaknesses)
Зовнішнє середовище	можливості (Opportunities)	загрози (Threats)

Джерело: розробка автора

В контексті пенсійного забезпечення України в загальнодержавному розумінні:

- сильні сторони – це реалізовані реформи, програми, діючі законодавчі акти та плани, що будуть реалізовані найближчим часом;
- слабкі сторони – це програми та можливості, які не можуть бути реалізовані через ряд причин;
- можливості – це зовнішні чинники, які можна використати для удосконалення системи пенсійного забезпечення;
- загрози – це будь які зовнішні фактори, які негативно впливають на становлення пенсійної системи України.

Метою проведення SWOT-аналізу є побудова стратегічного плану діяльності певної системи, оскільки методика – ефективний спосіб оцінки стану та майбутніх перспектив об'єкта дослідження. У загальному, спираючись на проведений SWOT-аналіз системи пенсійного забезпечення, можна сказати, що за допомогою сильних сторін та можливостей, можна мінімізувати вплив загроз та подолати слабкі сторони і тим самим запровадити другий та третій рівень пенсійного забезпечення в повній мірі та на законних засадах.

SWOT-аналіз пенсійної системи в Україні

<p>Сильні сторони</p> <ul style="list-style-type: none"> • Облік пенсійних накопичень відповідно до прийнятих міжнародних стандартів та законодавства; • Відсутність конкурентів серед державних структур; • Унікальний перелік послуг, що надаються населенню; • Підтримка з боку держави та інших фінансових інститутів; • Діяльність підкріплена законодавчою базою; • Забезпечення усіх пенсіонерів матеріальною допомогою у вигляді пенсії. 	<p>Слабкі сторони</p> <ul style="list-style-type: none"> • Постійний дефіцит Пенсійного фонду України; • Нереалізований другий рівень пенсійної системи – накопичуваний; • Низький рівень добровільних пенсійних накопичень; • Недостатня автоматизація певних послуг; • Відсутність прозорості; • Залежність пенсійних виплат від економічної, політичної ситуації в країні, рівня інфляції. • Відсутність примноження капіталу ПФУ, інвестування.
<p>Можливості</p> <ul style="list-style-type: none"> • Створення системи державних гарантій для другого і третього рівня пенсійного забезпечення; • Розвиток та покращення законодавчої бази, що захищає систему пенсійного забезпечення; • Впровадження інформаційних технологій для автоматизації наданих послуг; • Розвиток економіки через інвестування в підприємства(НПФ та накопичувальний рівень); • Державна підтримка у сфері фінансування; • Рівномірний розподіл пенсійних вкладів між державною і НПФ. 	<p>Загрози</p> <ul style="list-style-type: none"> • Різкі та часті зміни в законодавстві; • Тінізація економіки; • Неправильна податкова політика, що проектує деформовані дані про доходи об'єктів інвестування; • Нестабільна політична ситуація в країні, воєнні дії; • Світові і локальні фінансові кризи.

Джерело: розробка автора.

Отже, було встановлено сім слабкостей. Порівнюючи з сильними сторонами, слабких все ж на одну більше. Серед сильних сторін було виділено основні положення діяльності пенсійних фондів, а також мотив і мета їх діяльності: соціальні аспекти, нормативно-правові, а також правильний і грамотний облік вкладених коштів.

До слабких сторін було віднесено основні перешкоди на шляху до успішної діяльності пенсійної системи. Основні недосконалості представлені недостатністю фінансування, нефункціонуючий другий рівень пенсійного забезпечення, непопулярність недержавних пенсійних фондів.

Третій блок SWOT-аналізу представлений можливостями, що відкриваються перед системою пенсійного забезпечення у разі подолання негативних факторів та загроз. До можливостей варто віднести: забезпечення пенсійної системи новітніми технологіями, удосконалення законодавчої бази для впровадження 2 і 3 рівнів пенсійної системи.

Загрози хоч і є, проте їх менше ніж можливостей, що відкриваються при всебічному розвитку системи пенсійного забезпечення. Вищевикладене дає підставу для висновку про недостатню готовність пенсійної системи України до майбутніх демографічних викликів. Важливим кроком є візуалізація аналізу(рис. 2.1).

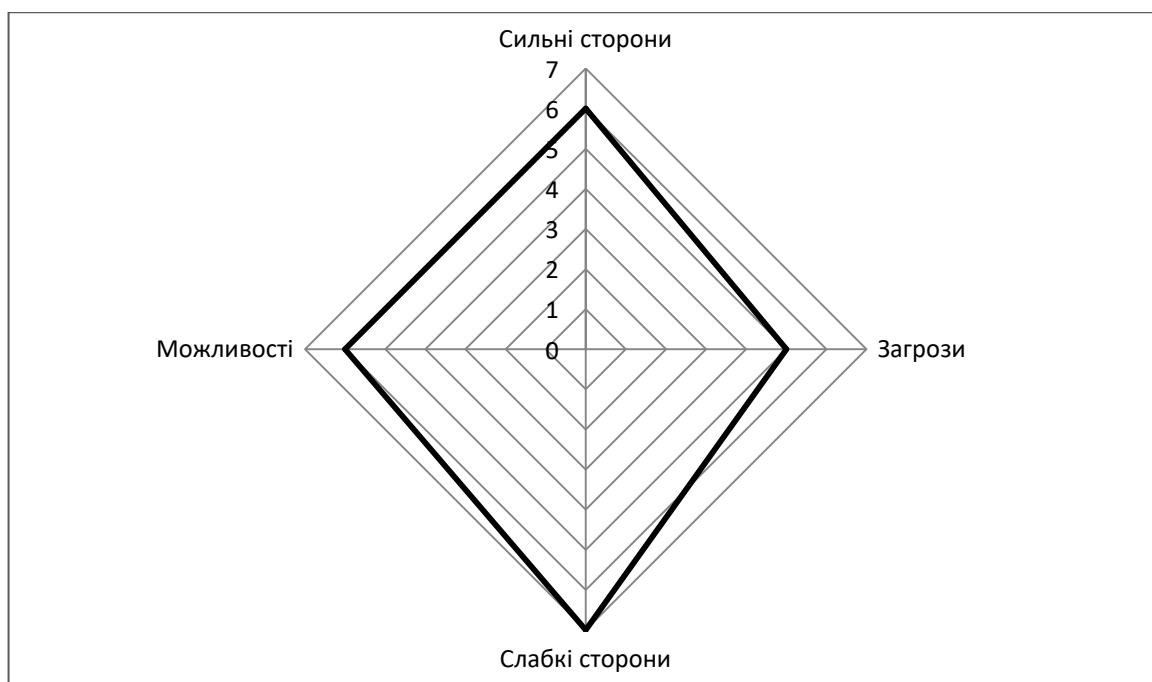

Рис. 2.1. Радіальний графік результатів SWOT-аналізу

Джерело: власні дослідження

В кінцевому підсумку Україна, реформуючи пенсійну систему, вступить на шлях пенсійного саморегулювання та самозабезпечення. При цьому з'являється додатковий вибір здобути право на гідну старість працюю самих майбутніх пенсіонерів.

Вчені визначають ресурсне забезпечення як процес акумуляції, розподілу або накопичення певних ресурсів для досягнення поставленої мети перед обраним суб'єктом.

Пенсійна система України в першу чергу представлена матеріальними ресурсами. При цьому головну увагу слід приділити пенсійним виплатам. Відтак, на 01.01.2021 на обліку в Пенсійному фонді України перебувало 11131,0 тис. пенсіонерів, що на 203,8 тис. осіб менше у порівнянні з попереднім роком[7].

У Житомирській області станом на 1 січня 2020 року виплата пенсій проводиться 375 тис. пенсіонерам області[7]. Слід зазначити, що упродовж 10 років чисельність пенсіонерів зменшилась на близько 10%.

На динаміку впливає демографічна ситуація в області і звичайно результат проведення пенсійної реформи щодо підвищення пенсійного віку для жінок та підвищення до 26 років у 2019 році нормативного стажу, що дає право на пенсію. У зв'язку з підвищенням пенсійних виплат постійно зростає середній розмір пенсійної виплати. Середній розмір пенсії на 01.01.2021 становив 3507,51 грн, що на 424,53 грн, або 13,8%, більше ніж на 01.01.2020. Мінімальна пенсія за віком зросла з 1638,00 грн на 01.01.2020 до 1769,00 грн на 01.01.2021[7].

Чисельність застрахованих осіб зменшилася на 353,9 тис. осіб, тобто протягом 2020 року на обліку перебувало 2467,5 тис. платників ЄСВ. Із 9,9 млн найманих працівників 1127,5 тис. осіб у грудні 2020 року отримували заробітну плату менше мінімальної (5 000 грн), з них близько 236,3 тис. осіб – працівники бюджетної сфери[7].

Також, важливим негативним аспектом є тінізація економіки, яка провокує в більшості своїй постійний дефіцит Пенсійного фонду України. За даними Державної служби статистики України за 9 місяців 2020 року 3,3 млн осіб, або кожен четвертий працівник, працює без оформлення трудових відносин. Лівову частку таких працівників помічено у сільському господарстві (45,2%), торгівлі (15,7%), будівництві (16,8%), промисловості (5,5%) та транспорті (4,0%). Приховування реальних доходів призводить до значного

зменшення суми податків, що сплачуються в цільовий фонд, з якого виплачують пенсії.

Отже, аналіз показників пенсійної системи України свідчить, що в загальному на 30 % кількість пенсіонерів перевищує кількість застрахованих осіб, майже половина з яких працює в бюджетній сфері. Більше 80% застрахованих осіб отримують заробітну плату менше 10000 грн. Це впливає на стан власних надходжень до бюджету Пенсійного фонду України області і в майбутньому – на розмір пенсійних виплат. Тому одним із пріоритетних напрямків роботи як органів влади, так і бізнесу області має бути посилення роботи спрямованої на створення нових робочих місць, розв'язання проблеми тінізації економіки та легалізації зайнятості.

Висновки до розділу 2

1. В ході SWOT-аналізу було виявлено, що сильними сторонами пенсійної системи України виступає основне покликання її діяльності: соціальні аспекти, нормативно-правові, а також якісний і грамотний облік вкладених коштів. В той же час, до слабкостей віднесено основні перешкоди на шляху до успішної діяльності пенсійної системи, а саме: недостатність фінансування, нефункціонуючий другий рівень пенсійного забезпечення, непопулярність недержавних пенсійних фондів.

2. Головним аспектом, що гальмує реформування пенсійної системи є тінізація економіки, яка провокує в більшості своїй постійний дефіцит Пенсійного фонду України. Важливо відмітити основні сектори економіки, де найбільша частка неоформлених працівників: сільське господарство, торгівля, будівництво, промисловість та транспорт.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У зв'язку з посиленням фінансового навантаження пенсійних систем на економіку країни та зростання тривалості життя в країнах світу протягом останнього часу відбувається їх реформування шляхом впровадження більш результативних механізмів та залучення самих застрахованих до фінансування пенсійних витрат. Нині серед основних проблем пенсійних систем відносять порушення їхньої економічності внаслідок демографічних зрушень, що відбулися у другій половині ХХ ст., зумовлених змінами в соціальній структурі населення, демографічною кризою, пов'язаною з низькою народжуваністю та зростанням тривалості життя в пенсійному віці, характерними для переважної більшості економічно розвинених країн. Ці процеси спричинили докорінну зміну встановленого під час упровадження сучасного пенсійного забезпечення співвідношення чисельності пенсіонерів та працюючих, що призвело до появи диспропорції між платниками внесків до Пенсійного фонду та пенсіонерами, а отже, й до зростання навантаження на солідарну систему, що закономірно спричинило підвищення пенсійного віку[31].

У світі активне реформування пенсійних систем розпочалося після 2008–2010 рр., зокрема в США, Японії, Німеччині, Франції, Італії, Польщі, Угорщині, Швеції та Чехії.

Як показує зарубіжна практика, кожна держава встановлює свої правила призначення пенсійних виплат при виході на заслужений відпочинок. У економічно розвинених країнах пенсійний вік сьогодні знаходиться в рамках 65–67 років, при цьому тривалість життя в середньому становить 80 років.

На нашу думку, одним з цікавих рішень для покращення стану пенсійної системи України є популяризація недержавного пенсійного забезпечення. Звертаючись до зарубіжного досвіду, можна звернути увагу на такі країни Європи, як Німеччина, Австрія, Італія, Франція та деякі інші представники Західної Європи, моделі недержавного пенсійного забезпечення яких досить схожі.

Перші пенсійні недержавні фонди з'явилися понад 200 р. тому у кредитно-банківській сфері діяльності Італії. У XIX ст. всі кредитно-фінансові установи створювали для своїх службовців спеціальні пенсійні фонди.

Отже, недержавне пенсійне страхування стабільно закріпилось в розвинутих державах і становлять важливу ланку. Відтак, необхідно поширювати корпоративні пенсійні фонди в Україні, як альтернативу традиційному способу матеріального забезпечення пенсіонерів. Така практика однозначно вплине на продуктивність та результативність праці тих осіб, які на сьогоднішній день працюють, та дасть більше можливостей для осіб, які планують або вже перебувають на пенсії.

За допомогою аналізу експертних оцінок важливо дослідити причини непопулярності недержавних пенсійних фондів в Україні. Метод експертних оцінок зорієнтований на прогнозуванні адекватної моделі майбутнього розвитку об'єкта.

До слова, недостатня підтримка з боку держави та законодавства є головними проблемами на шляху до росту обсягів недержавного пенсійного страхування. Не менш важливим аспектом, який гальмує розвиток НПФ є недосконалість інвестиційної політики, яка проявляється у малій кількості якісних фінансових інструментів, що дозволені в діяльності НПФ. Для означення кола причин, опитуваним було запропоновано проранжувати ряд аспектів, що не створюють комфортних умов для повноцінного функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Серед них були такі:

1. достатність державної пенсії;
2. самостійне накопичення коштів;
3. недовіра коштів на довгий період;
4. вигода інших фінансових інструментів.

На основі отриманих відповідей було побудовано табл. 3.1 з оцінками в балах та розрахунок коефіцієнту конкордації (параметру узгодженості думок експертів).

Таблиця 3.1

Експертна оцінка причин непопулярності НПФ в Україні

Причини непопулярності системи НПЗ	Бальна оцінка										Сума рангів, S_i	$D_i = S_i - S_{ср}$	D_i^2	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10				
1. Достатньо державної пенсії	1	2	1	1	1	1	1	1	1	3	1	13	-14	196
2. Самостійне накопичення коштів	4	3	5	3	1	1	4	3	4	3	3	31	4	16
3. Недовіра коштів на довгий період	5	2	3	1	5	3	3	2	5	3	3	32	5	25
4. Вигода інших фінансових інструментів	3	2	5	2	4	4	3	2	2	5	5	32	5	25
Разом	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	108	x	262
У середньому	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	27	x	x

Джерело: власні дослідження.

$$K_{\text{кон}} = \frac{12S}{m^2(n^3 - n)}, \quad (2.1)$$

де S – сума квадратів рангів, m – число експертів, n – число об'єктів.

Таким чином:

$$K_{\text{кон}} = \frac{12 \times 262}{10^2(4^3 - 4)} = 0,524 (52,4\%)$$

Проведений аналіз показав, що коефіцієнт конкордації виявився 0,524, тобто 52,4% опитаних мають схожу думку. Результати аналізу експертних оцінок показав, що найголовнішою причиною, через яку респонденти згодні користуватися послугами НПФ є надто низький рівень державної пенсії.

Говорячи про обсяг вкладень від загальної суми доходу, то більшість респондентів готові вкласти незначну частину власних коштів в систему НПЗ, 25% взагалі не готові вкладати в НПФ кошти. Тобто населення не має можливості відкладати великі суми на власне пенсійне забезпечення. Також, зазначимо, що респонденти не готові відкладати кошти додатково на власне

пенсійне забезпечення, якщо їх місячний дохід не буде становити більше 10000 грн, про це повідомили 95,8% респондентів.

В Україні протягом останніх років також поступово впроваджується повномасштабна пенсійна реформа. Її необхідність пов'язана як зі зміною демографічного складу, характерним для усього світу, так й наявністю дефіциту Пенсійного фонду України. Доходами ПФУ в більшості своїй є надходження від сплати юридичними і фізичними особами ЄСВ. Тому, важливо спрогнозувати такий важливий показник як обсяг доходів Пенсійного фонду України. Вхідні дані для подальшого аналізу відображені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Вхідні дані для аналізу і прогнозу доходів Пенсійного фонду України,
2011-2020 рр.**

№	Рік	Сумарний обсяг доходу ПФУ, тис. грн
1	2011	209 036 018,8
2	2012	228 763 743,6
3	2013	250 228 397,5
4	2014	241 871 708,0
5	2015	264 767 813,6
6	2016	254 906 603,6
7	2017	296 281 709,4
8	2018	358 784 869,8
9	2019	439 003 437,1
10	2020	489 835 415,4

Джерело: [7]

За допомогою програмного забезпечення Excel було побудовано графік зміни заданого показника, на основі якого в подальшому було накладено лінію тренду для аналізу тенденції. Отримані результати відображено на рисунку 3.1

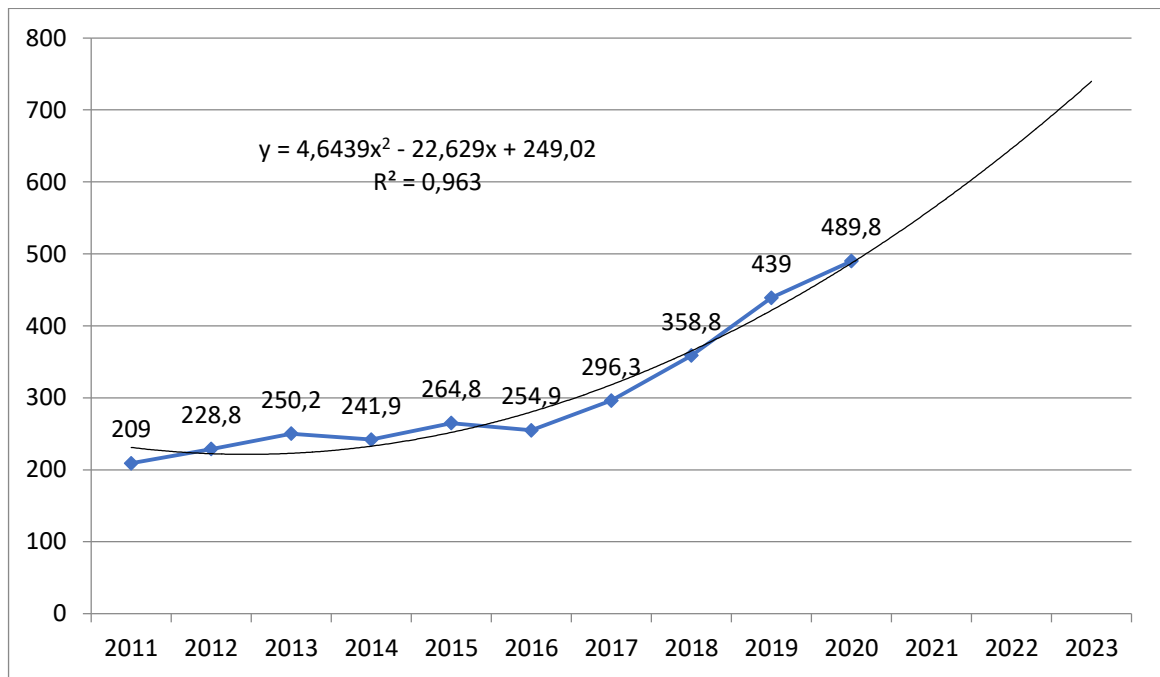

Рис. 3.1. Прогнозування обсягів доходів в ПФУ на 2021-2023 рр.

Джерело: власні дослідження

В ході дослідження було прийнято рішення про вибір лінії тренду, ним виявилась поліноміальна функція, яка має вигляд: $y = 4,6439x^2 - 22,629x + 249,02$. При цьому, величина достовірності апроксимації (R^2) становить 96%. Найбільш надійною лінія тренду є, якщо її величина вірогідності апроксимації (R^2) дорівнює або близька до 1. Під час вибору лінії тренду для даних її величина вірогідності апроксимації (R^2) обчислюється автоматично. Інші моделі не виявляють справедливої оцінки досліджуваного явища, тобто не є надійними (низький R^2), або не дають ґрунтового прогнозу, що також є негативним аспектом. Після отриманої функції та лінії тренду, наступним етапом буде підстановка даних для отримання точних цифр прогнозованих даних, отримані числа будуть відображені в табл. 3.3.

Результати прогнозу доходів ПФУ на 2021-2023 рр.

№	Рік	Сумарний обсяг доходу ПФУ, тис. грн
1	2011	209 036 018,8
2	2012	228 763 743,6
3	2013	250 228 397,5
4	2014	241 871 708,0
5	2015	264 767 813,6
6	2016	254 906 603,6
7	2017	296 281 709,4
8	2018	358 784 869,8
9	2019	439 003 437,1
10	2020	489 835 415,4
11	2021	585 000 000,0
12	2022	6800 00 000,0
13	2023	785 000 000,0

Джерело: власні дослідження.

Підсумовуючи, проведений аналіз та прогнозування показало, що наступні періоди характеризуються зростанням досліджуваного процесу, тобто збільшення обсягів пенсійних доходів. Так, станом на 2021 рік очікується збільшення обсягів в середньому до 585 млрд. грн, в 2022 році – ще до 680 млрд. грн, в 2023 році – до 785 млрд. грн, що однозначно є позитивною тенденцією. Проте, в даному аналізі не враховується індекс інфляції та інші фактори, що можуть корегувати фактичні показники.

Отже, при обґрунтованій та раціональній державній політиці та підтримці система пенсійного забезпечення однозначно має шанс на розквіт та максимальну затребуваність. Прогнози свідчать про стабільний розвиток обсягів вкладень, а водночас і попиту на послуги пенсійних фондів.

Висновки до розділу 3

1. Зарубіжний досвід провідних країн свідчить, що серед основних проблем пенсійних систем є порушення раціональності внаслідок демографічних зрушень, зумовлених змінами в соціальній структурі населення, демографічною кризою, пов'язаною з низькою народжуваністю та зростанням

тривалості життя в пенсійному віці, характерними для переважної більшості економічно розвинених країн[31].

2. Також, у розвинутих країнах досить стабільно розвивається система недержавного пенсійного забезпечення, що є незамінним та важливим етапом реформування пенсійної системи України, яка становить стійку альтернативу державному матеріальному забезпеченню громадян пенсійного віку. Тому необхідно популяризувати третій рівень пенсійної системи.

3. Опитування показало, що респонденти не готові відкладати кошти додатково на власне пенсійне забезпечення, якщо їх місячний дохід не буде становити більше 10000 грн, про це повідомили 95,8% респондентів. Проте, низький рівень державної пенсії все ж підштовхує населення до користування послугами недержавних пенсійних фондів.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що сучасна система пенсійного забезпечення України є головною складовою соціальної політики держави. Вона складається з трьох рівнів, що функціонують незалежно один від одного, та не в повній мірі. Відтак, перший та другий рівні пенсійної системи становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, а другий та третій рівні – накопичувальну систему пенсійного забезпечення.

2. Досліджено, що на пенсійну систему України постійно негативно впливає ряд чинників, серед яких: демографічні (стрімке старіння населення), трудові (рівень заробітної плати, закордонні заробітки), політичні (законодавство, політична ситуація в країні, воєнні дії), соціальні (пенсійний вік, модель пенсійної системи, страхування). В загальному, пенсійна ситуація в країні напряду залежить від стану економіки та ринку праці.

3. Виявлено, що впровадження трьох рівнів пенсійної системи дає змогу розподілити ризики, пов'язані з політичними та демографічними ситуаціями в країні та з нестабільністю в економіці в цілому. Певний розподіл ризику робить пенсійну систему більш збалансованою та стабільною, що захищає працівників від падіння загальних доходів після припинення праці та виходу на пенсію.

4. Означено, що головними можливостями, що постають перед пенсійною системою України в майбутньому – це можливість забезпечення пенсійної системи новітніми технологіями, удосконалення законодавчої бази для впровадження 2 і 3 рівнів пенсійної системи. В той же час, варто зважати на ризики та загрози, що гальмуватимуть реформування пенсійної системи, такими виявились: тінізація економіки, неправильна податкова політика, що проектує деформовані дані про доходи об'єктів інвестування, нестабільна політична ситуація в країні, воєнні дії, світові і локальні фінансові кризи.

5. Сформульовано, що зниження ставок податків, що прямо впливають на Пенсійний бюджет, не призводить до виходу економіки «з тіні». Тобто, зниження ставки ЄСВ, до прикладу, не призвело ні до скорочення

заборгованості із платежів до Фонду, ні до значної легалізації «тіньової» зайнятості.

6. В Україні протягом останніх років поступово впроваджується повномасштабна пенсійна реформа. Її необхідність пов'язана як зі зміною демографічного складу, характерним для усього світу, так й наявністю дефіциту Пенсійного фонду України.

7. Охарактеризовано, що доходами ПФУ в більшості своїй є надходження від сплати юридичними і фізичними особами ЄСВ. Прогноз доходів Пенсійного фонду України показав, що станом на 2021 рік очікується збільшення обсягів в середньому до 585 млрд. грн, в 2022 році – ще до 680 млрд. грн, в 2023 році – до 785 млрд. грн, що однозначно є позитивною тенденцією.

8. Проаналізовано, що недержавне пенсійне страхування стабільно закріпилось в розвинутих державах і становлять важливу ланку. Відтак, необхідно поширювати корпоративні пенсійні фонди в Україні, як альтернативу традиційному способу матеріального забезпечення пенсіонерів. Така практика однозначно вплине на продуктивність та результативність праці тих осіб, які на сьогоднішній день працюють, та дасть більше можливостей для осіб, які планують або вже перебувають на пенсії.

9. Зарубіжний досвід показав, що у зв'язку з посиленням фінансового навантаження пенсійних систем на економіку країни та зростання тривалості життя в країнах світу протягом останнього часу відбувається їх реформування шляхом упровадження більш ефективних страхових методів і механізмів та залучення самих застрахованих до фінансування пенсійних витрат. Тому необхідно постійно удосконалювати і покращувати державну систему пенсійного забезпечення та шукати альтернативні шляхи задля добробуту громадян пенсійного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большой экономический словарь: 25000 терминов / Под общ. ред. А. Н. Азрилияна. – 7-е издание, доп. – Москва : Правовая культура, 2010. – 1472 с.
2. Верхоляк З., Сокорівська О.А. Актуальні проблеми реформування системи пенсійного забезпечення в Україні. Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції «Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій до 100 річчя з дня заснування НАН України та на вшанування пам'яті Івана Пулюя (100 річчя з дня смерті)» Тернопіль. 2018. С. 334-335.
3. Герасименко, П., 2020. Бій з тінню, або як відбілити чорні зарплати. URL: <http://zaxid.net/article/91883>. (дата звернення 20.09.2021).
4. Демченко, К.І., 2019. Аналіз динаміки надходжень до пенсійного фонду України. Вісник соціально-економічних досліджень. № 1 (69). с. 29-39.
5. Захаренко, Я.В., Шелест, О.Л., 2019. Пенсійне забезпечення у системі соціального захисту населення. URL: <http://surl.li/ayltx> (дата звернення 11.10. 2021).
6. Захаріна О. В., Река Є. Ю. Прогнозування обсягів доходів пенсійного фонду України, Наукові читання – 2021: зб. Наукових праць працівників, докторантів, аспірантів та молодих вчених ННІ економіки і агробізнесу Поліського національного університету. Житомир: Поліський національний університет, 2021. С. 15-17.
7. Звіт про роботу та виконання бюджету пенсійного фонду України у 2020 році URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2020/pfu-2zvit-2020.pdf> (дата звернення: 20.05.2020);
8. Кацьора, О.В., 2018. Пенсійне страхування та пенсійна реформа в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 2 (43). с. 107-110.
9. Коваленко Ю.М., Коваленко І.І. Еволюційні тренди в системі інвестиційних і пенсійних фондів в Україні. Економічний вісник. 2020. № 4. С.

43—52. URL: <https://doi.org/10.33244/2617-5932.4.2020.43-52> (дата звернення 22.09.2021).

10. Колодін А.І. Пенсійна система Німеччини: корисний досвід для України – URL: <http://surl.li/aylss>.

11. Маркетинговий аналіз: навч. посіб. / В.В. Липчук, І.Г. Яців, Б.М. Гошко, О.Й. Гошко; ред. В.В. Липчук. – Київ: Альма матер, 2008. – 216 с.

12. Миргород-Карпова, В.В., Корощенко, К.Р., 2020. Функціонування пенсійної системи України, Великобританії та США: порівняльно-правова характеристика. Правові горизонти. Вип. 21 (34). с. 141-147.

13. Михайлова, І.Ю., 2018. Добровільна участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Університетські наукові записки. №3-4. с. 191-199.

14. Недержавні пенсійні фонди об'єдналися в асоціацію URL: <https://mind.ua/news/20207402-nederzhavni-pensijni-fondi-v-ukrayini-ob-ednalisya-u-asociaciyu> (дата звернення 21.05.2021 р.).

15. Новікова І.Е. Проблеми та перспективи розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні. URL: <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/887/1/16.31.pdf>.

16. О.А. Линдюк. Сутність пенсійної системи та її місце в забезпеченні соціальної безпеки суспільства. /Вісник Національної академії державного управління. / 2009.

17. Офіційний сайт Всеукраїнської асоціації недержавних пенсійних фондів. URL: <https://www.vanpf.org.ua/pro-asociaciyu> (дата звернення 22.09.2021).

18. Офіційний сайт Пенсійного фонду України. URL: <http://www.pfu.gov.ua>.

19. Пахода С.С. Можливості адаптації зарубіжного досвіду функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні / С.С. Пахода. // Економічна наука. – 2014. – № 24. – С. 112-115.

20. Пенсійна реформа в Україні. Режим доступу: <http://www.pension.kiev.ua>. (дата звернення 16.09.2021).

21. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 31.12.2019. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/NPF/NPF_IV_kv_2019.doc (дата звернення 17.05.2021 р.).

22. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 31 березня 2020 р. / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: https://nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/NPF/NPF_I_kv%202020.pdf

23. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 09.07.2003р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>

24. Про затвердження Порядку розроблення, затвердження та виконання бюджету Пенсійного фонду України. Постанова правління Пенсійного фонду України від 31.08.2009 №21-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0897-09>.

25. Про недержавне пенсійне забезпечення: закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 11.05.2021).

26. Про пенсійне забезпечення. Закон України від 05.11.1991 № 1788. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/178812>.

27. Про утворення Українського республіканського відділення Пенсійного фонду СРСР. Постанова Ради Міністрів Української РСР і Ради Федерації незалежних профспілок України від 21 грудня 1990 року № 380.

28. Река Є. Оцінка стану розвитку недержавних пенсійних фондів в Україні. Стійкий розвиток національної економіки: актуальні проблеми та механізми забезпечення, 27 квітня 2021р., Кривий ріг.

29. Река Є. Роль недержавних пенсійних фондів у системі пенсійного забезпечення. Фінансове забезпечення економіки : матеріали науково-практичної конференції, 24 травня 2018 р. Житомир : ЖНАЕУ, 2018.

30. Серікова, О.М., 2019. Накопичувальна пенсійна система як напрям корпоративної соціальної відповідальності підприємства. Вчені записки

Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління. 30 (69), № 2. с. 210-214.

31. Ставерська Т.О., Шевчук І.Л. Етапи пенсійної реформи в Україні. Економіка і суспільство. № 13. 2017. С. 1221–1228.

32. Терлецька, Н.М., Руснак, Д.І., 2019. Впровадження нових стандартів надання послуг у контексті модернізації пенсійної системи України. Молодий вчений, (1 (2)). с. 520-523.

33. Тлумачний словник з інвестування пенсійних коштів[Текст]. – К.: Фінреп, 2010. – 190 с.

34. Трохименко, А. Д., Кракос, Ю. Б., 2019. Моделі пенсійної системи та її реформування. Матеріали всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Стратегічні перспективи розвитку промислових регіонів України в умовах економічної турбулентності». с. 509-510.

35. Указ Президента «Про основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України» від 13 квітня 1998 р. №291/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n1_14100-01#Text (дата звернення 27.10.2021).

36. Федина В.В. Управління активами недержавних пенсійних фондів: зарубіжний досвід та вітчизняна практика. Економіка та держава. Економічна наука. 2019. № 5. С. 118—123.

37. Федина, В.В. Проблемні питання реформування пенсійної системи України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. 2017. №25 (2). с. 128-131.

38. Фисун, І.В., Яремченко, Л.М., Яріш, О.В. 2017. Фактори розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні: математичне обґрунтування. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». Вип, 24(2). с. 109-113.

39. Шумоло, М.М., 2017. Функції пенсійної системи України. Соціальне право. №1 с. 184-194.

40. Що не так з недержавними пенсійними фондами? Реанімаційний пакет реформ URL: <https://rpr.org.ua/news/shcho-ne-tak-z-nederzhavnyumu-pensijnumu-fondamy/> (дата звернення 11.05.2021 р.).

41. Як реформувати пенсійну систему України. З досліджень МВФ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2218025-ak-reformuvati-pensijnu-sistemu-ukraini-z-doslidzen-mvf.html>